

Erdős Gábor (1975) egyiptológus-assziriológus. Kutatási területei: a 25. dinasztia kora Egyiptomban; asszír királyfeliratok és akkád irodalmi szövegek; Asszír- Babilóni politikája az újasszír korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban: A Thébába vezető út* (2008/3).

A törött nádszál: Egyiptom a 25. dinasztia uralma alatt (I)

Egyiptom Kasta, Piankhi és Sabako uralkodása idején

Erdős Gábor

A 25. dinasztia egyiptomi történetéről (kb. Kr. e. 760–670) – Kasta felső-egyiptomi megjelenésétől az asszír hadjáratok megindulásáig Egyiptom ellen – kevés olyan, elsősorban írásos forrással rendelkezőnk, amelyek a kusita¹ fáraók politikai tevékenységének pontos rekonstrukcióját, és egy összefüggő eseménytörténet megalkotását lehetővé tennék. Ebből a kb. kilencven éves időszakból mindössze négy olyan eseményről van tudomásunk, amelyekről egyiptomi vagy asszír források bővebben beszámolnak. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a kusita fáraók egyiptomi uralma sajátos kronológiai párhuzamot mutat Asszír- Babilóni nyugati expanziójával és általában a késő-asszír korszakkal. III. Tukulti-apil-Ešarra a Kr. e. 740-es évek közepétől kezdve kiterjesztette Asszír- Babilóni befolyását a Földközi-tenger keleti partvidékére egészen a Nílus-delta határáig. Ezen eseménysor miatt beszélhetünk egyrészt Egyiptom közel-keleti tevékenységéről, másrészt pedig feltételezhetjük, hogy Asszír- Babilóni megjelenése Alsó-Egyiptom határán hatással volt Egyiptom belső helyzetének alakulására is. Így amennyiben e korszak egyiptomi történelmét belehelyezzük abba a nemzetközi kontextusba, amelyet Asszír- Babilóni hozott létre a Közel-Keleten, akkor lehetőségünk nyílna arra is, hogy jobban megértsük a Nílus-völgyben bekövetkezett események és politikai folyamatok hátterét és okait.

Amun feleségei Thébában és Káwában: a hatalom átadása Felső-Egyiptomban

A harmadik átmeneti kori Egyiptom politikai szétagoltsága valamint Tanisz-Bubasztisz és Théba, a két meghatározó politikai központ közel kétszáz éves rivalizálása, amelyben a líbiai eredetű 22. dinasztia próbálta ráerőltetni akaratát Felső-Egyiptomra, a Kr. e. 9. század utolsó harmadában fordulóponthoz érkezett. A II. Takelot (kb. Kr. e. 850–825) uralkodása végén kitört polgárháború következményeként Théba végleg elvesztett a 22. dinasztia számára, és ez lehetőséget teremtett egy szintén líbiai eredetű (23.)² dinasztia hatalomra jutásának, amely rövid ideig élvezhette az őshonos, felső-egyiptomi népesség támogatását. A 22. dinasztia kiszorítása Felső-Egyiptomból, valamint ezt követően III. Sesonk legitimitásának csak fenntartásokkal nevezhető hatalomra jutása Taniszban tovább rombolta a bubasztiszi uralkodócsalád amúgy sem nagy tekintélyét most már a Nílus-deltában is. Ezt használták ki a helyi líbiai főnökök és fejedelmek – a Delta nyugati felében a *Libu*, míg a keletiben a *Má(sves)* nagy főnökei –, és függetlenül magukat a 22. dinasztia királyi címeket vették fel. Más szavakkal: saját uradalmi és birtokai legitimitásuk uraivá váltak, akik hatalmukat apáról fiúra tovább tudták örökíteni.

A zilált politikai környezet és a talán líbiai származásából adódó hátrányos helyzet is arra készítette III. Oszorkont (kb. Kr. e. 777–749), hogy dinasztiaja hatalmát Felső-Egyiptomban szilárdabb alapokra helyezze. Ezért előbb fiát, III. Takelotot (kb. Kr. e. 754–737), aki korábban az Amun főpapja címet viselte Karnakban, megtette társuralkodójának. Ennél is nagyobb jelentőséggel bírt, hogy nem jelölt ki új főpa-

pot Thébában, hanem feltámasztotta az Amun Isteni Felesége hivatalát, amelybe egy másik gyermekét, lányát, Sepenvepetet iktatta be. Az Újbirodalom korában különös fontossággal bíró intézményen³ keresztül remélte a fáraó elérni, hogy legitimációja Amun körzetében (ti. Felső-Egyiptomban) kétségbevonhatatlanná váljon.

Nagyjából akkor, amikor III. Oszorkon reformjait bevezette Felső-Egyiptomban, hasonló politikai folyamatok zajlottak Felső-Núbiában is. A Nílus Harmadik és Negyedik Kataraktája között fekvő elkurruai fejedelemség egyik uralkodója, Alara felajánlotta hűgát, Taharko nagyanyját a kawai Amunnak, vagyis megtette az isten papnőjének.⁴ Viszonzásul Amun biztosította a királyi hatalmat Alara és húga leszármazottainak. Teológiai fogalmakkal Alara szövetséget kötött az istenséggel, amelynek keretét az isten és a király közötti reciprocitás, a tradicionális egyiptomi királyság ideológiájának egyik alapvető elképzelése adta.⁵

Amun és Alara szövetségekötésének emlékét kortárs forrás nem őrizte meg, ám Taharko (Kr. e. 690–664) két Kawában felállított sztéláján is említést tesz erről.⁶ Az eseményről szóló hosszabb beszámoló⁷ kiegészíti a történetet egy részlettel, amely segíthet megérteni Alara döntésének hátterét. A felirat szerint Alara ellen összeesküvést szőttek, amelyet Amun hiúsított meg. Elképzelhető, hogy valaki, talán a dinasztia egy másik vonala megkérdőjelezte Alara jogát a trónra, és a fejedelemnek azért volt szüksége az Amunnal kötött szövetségre, hogy hatalmát királyként és nem mint *fönök*⁸ legitimálja a kurruai fejedelmi család egy másik ágával szemben. Akárhogyan is, óriási gyakorlati jelentősége lett annak, hogy Alara egy egyiptomi intézmény átvételével biztosította a királyi hatalmat utódai számára, mert, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, Alara és Amun szövetsége nemcsak a kurruai dinasztia tekintélyét

szilárdította meg Kúsban, de megteremtette a lehetőséget a békés hatalomátadásra is III. Oszorkon és Alara családja, a 25. dinasztia között Felső-Egyiptomban.

A kusiták thébai megjelenésének előzményeiről szinte semmi biztosat nem tudunk, de a hatalomátvétel kulcsfontosságú mozzanata lehetett az, amikor Alara testvére és egyben örököse, Kasta (nevének jelentése: *a kusita*; kb. Kr. e. 757–745) nem sokkal azután, hogy Sepenvepet elfoglalta hivatalát Amun Isteni Feleségeként, örökbe fogadtatta vele lányát, Amenirdiszt⁹ annak utódjaként.¹⁰ A jogfolytonosság fenntartásának ez a sajátos módja biztosította Kasta és utódai számára a legitimációt a Thébai-körzetben, amely az Isteni Feleség funkcióin keresztül valósult meg. Kasta nem a 23. dinasztia valamelyik tagjával lépett házassági kapcsolatra, hanem lányán keresztül magával Amunnal.

A nagy horderejű diplomáciai esemény III. Oszorkon és III. Takelot társuralkodása idején valósult meg, amellyel így sajátos politikai helyzet jött létre. A regnáló Isteni Feleség még biztosította ugyan a thébai uralkodócsalád hatalmát Felső-Egyiptomban, de nevelt lánya, a kusita hercegnő már a jövő hírnöke volt, aki ellentmondást nem tűrően jelezte az elkerülhetetlen dinasztiaaváltást. A hatalom átadásának pontos menetéről ezen kívül azonban nem sokat tudunk, ugyanakkor úgy tűnik, békésen mehetett végbe. III. Takelotnak és utódjának, Rudamunnak is maradtak fenn szöveges emlékei Thébából, ha elenyészően kevés is. Jelzés értéke lehet annak, hogy III. Takelot kartusba foglalt neve magánszemélyek szobrain is fennmaradt,¹¹ ami egyértelműen jelzi, hogy voltak olyanok, akik őt ismerhették el Felső-Egyiptom uralkodójának. Ugyanakkor Rudamun neve mindössze háromszor fordul elő a Thébai-körzetben: kétszer Thébában, egyszer Medinet Habuban.¹² Mindez arra enged következtetni, hogy a 23. dinasztia hatalma nem egyik napról a

1. kép. I. Amenirdisz, Amun Isteni Felesége temetkezési kápolnájának részlete Medinet Habuban, III. Ramszesz halotti templomának körzetében (a szerző felvétele)

másikra szűnt meg, még akkor sem, ha ez a hatalom talán soha nem volt túlságosan erős; valamint arra, hogy az uralom fokozatosan került át a kurruai fejedelmek kezébe.

Ezt a feltételezést erősítheti az is, hogy Kastának is mindössze egyetlen felirata ismert Felső-Egyiptomból. Ez egy töredékes sztélé Khnum templomából, Elephantiné szigetéről, amelyen a kusita uralkodó a *Felső- és Alsó-Egyiptom királya*, valamint a *Ré fia* címekkel jelenik meg.¹³ Ezzel Kasta kifejezte igényét az Egyiptom feletti uralomra, és a sztélé felállításának időpontjától *terminus post quem* számoljuk a 25. dinasztia uralmát Felső-Egyiptomban. A kurruai fejedelmet még két kortárs forrás említi. Az egyik egy amulett, amelynek ábrázolásán Mut istennő táplálja Kastát.¹⁴ Ez a jelenet a királyi születés újbirodalmi legendájának egyik epizódja volt, és a koronázási rítus szerves részét képezte. Ezen kívül elképzelhető, hogy egy töredékes kartusban a *Karnaki Papi Annalesekben az 1. uralkodási év* bejegyzéssel szintén Kasta neve olvasható.¹⁵ Mivel III. Takelot legmagasabb uralkodási évszáma, a 7. éve, Karnakban maradt fenn,¹⁶ az utóbb említett két forrás igazolhatja, hogy a két dinasztia adminisztrációja rövid ideig békésen élt egymás mellett Thébában. Ez utóbbira vonatkozóan érdemes megemlíteni Sepenvepet és Amenirdisz közös datálását is. Fontos azonban hangsúlyozni,

hogy egészen Sabako trónra lépéséig (Kr. e. 713) a kusita uralkodók nem építettek ki állandó központot Egyiptomban, az év nagy részét Kúsbán töltötték. Elképzelhető, hogy ezért nem maradt fenn több forrás Kastáról Felső-Egyiptomban.

A hatalom vér nélküli, fokozatos átadására számos más tényező is utalhat. Egyrészt egyetlen forrás sem támasztja alá, hogy Kastának fegyveres erőt kellett volna alkalmazni céljai eléréséhez, és nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy aligha lett volna jó ajánlólevél Kasta számára, ha hadsereggel vonul Théba ellen. Sőt, a 23. dinasztia leszármazottai még a Kr. e. 7. században is magas társadalmi státusszal bírtak, és Thébában temetkeztek.¹⁷ Végezetül meg lehet említeni azt is, hogy a kusita Piankhi (kb. Kr. e. 745–713) első trónneveként III. Takelot trónnevét vette fel,¹⁸ amellyel jelezte, hogy a 23. dinasztia legitím örökösének tartja magát.

Mindezek ellenére aligha elképzelhető, hogy a 23. dinasztia önként adta fel Thébát és Felső-Egyiptomot, azt a körzetet, amelyért olyan sokat küzdött; III. Oszorkon politikai lépései a Kr. e. 750-es évek elején jól mutatják ezt. Viszont a hatalom erőszakmentes átadásának elengedhetetlen feltétele kellett legyen, hogy a thébai uralkodók elveszítették a lakosság – szűkebb értelemben az Amun-papság és az arisztokrácia – támogatását, azaz uralmuk társadalmi bázisát.¹⁹ A rendelkezésre álló dokumentumok alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a 23.

2. kép. I. Amenirdisz szobra, Kairói Múzeum (a szerző felvétele)

dinasztia fokozatosan vonult ki Felső-Egyiptomból,²⁰ de menet közben még volt arra lehetősége, hogy családi kapcsolatot létesítsen Hérakleopolisz királyával: III. Takelot utódja, Rudamun lánya Peftjauauibaszdet felesége lett.²¹ A dolog pikantériája – és ez egyben a korszak bonyolult politikai viszonyait is jól illusztrálja – hogy a hérakleopoliszi uralkodó néhány évvel később Piankhi vazallusaként tűnik fel újra a forrásokban.²²

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, a kusita dinasztia megjelenésének Felső-Egyiptomban kettős természete lehetett. Egyrészt nyilvánvaló következménye volt a kurruai fejedelmek politikai ambícióinak, másrészt a Thébai-körzet feletti uralom aligha volt megvalósítható az Amun-birtok irányítóinak hathatós támogatása nélkül, akiknek elvárásait hűen tükrözte Kasta titulátúrájának retorikája, amelyet feltehetőleg Thébában állítottak össze. Ennek egyik elemét így is fordíthatjuk: a *rendcsináló*.²³ Nem világos azonban, hogy Kasta magától is ment volna, vagy hívni kellett. A thébai kulturális és politikai elit számára megfelelő ideológiai, teológiai és talán politikai hidat képezhetett a Théba és Napata között meglévő közel 500 éves kapcsolat, de legalább ennyire fontos lehetett az is, hogy Kasta és családja a Kr. e. 8. század közepére

már olyan mértékben sajátította el az egyiptomi kultúra elemeit, amennyire a líbiai dinasztiaéknak talán soha nem sikerült – mindez szalonképesé tette Kús uralkodóit Amun thébai körzetében. Gyakorlati szempontból Théba irányítóit feltehetőleg két cél motiválhatta. Egyrészt joggal feltételezték, hogy Dél áruai – amelyeket Amun hagyományos javainak tartottak – újra bőséggel és akadálytalanul fognak Thébába áramlani. Másrészt pedig, miként azt a későbbi események igazolták is, a kusiták megfelelő katonai támogatást biztosíthattak egy északra érkező támadással szemben. Amennyiben az imént vázolt történeti rekonstrukció helytálló, akkor az azt is jelentheti, hogy a thébai körzet irányítóinak két etnikum közül kellett választania, és számukra elsősorban a teológiai és kulturális kapcsolatok minősége volt a döntő, és nem a történeti hagyományokkal rendelkező egységes Egyiptom emléke. S ez magyarázatot adhat arra is, hogy miért idegenkedtek Felső-Egyiptomban a líbiai dinasztiaiktól a líbiai hatalomátvétel első napjától kezdve. Talán sarkított a párhuzam, de bizonyos felső-egyiptomi körökben olyan lehetett a líbiaiak megítélése, ahogyan a guti megszállásról (Kr. e. 2200–2100 körül) vélekedtek még évszázadokkal később is Mezopotámiában. A gutikkal szemben megfogalmazott egyik állandóan visszatérő kritika egyébként éppen az volt, hogy *nem ismerték a királyságot*, a központosított, egyetlen személy köré szerveződő hatalmat. A Nílus-delta

Piankhi egyiptomi uralmáról:

Ré-fia, a koronák ura/birtokosa, Amun kegyeltje, Piankhi mondja: A napatai Amun adta meg nekem, hogy minden idegen ország uralkodója legyek. Akinek azt mondom: főnök vagy!, főnök (is) lesz. Akinek azt mondom: nem vagy király!, nem lesz király. A thébai Amun adta meg nekem, hogy Egyiptom királya legyek. Akinek azt mondom: jelenj meg (mint király)!, az (királyként) fog megjelenni. Akinek azt mondom: ne jelenj meg (mint király)!, nem fog (királyként) megjelenni. Ami azokat illeti, akik számára kegyemet biztosítottam, annak nem lehet városát elfoglalni, még akkor sem, ha nem én birtoklom. Az istenek alkotják a királyt, emberek alkotják a királyt. (De) Amun az, aki engem megalkotott. Ha valaki a fejedelmek közül nem hozza el nekem adóját, [...]

*Homokkő-sztélé
FHN I, No. 8, 1–7. sorok.*

Tefnakht hatalma és szövetségi rendszere:

Jöttek jelenteni őfelségének: – A Nyugat fejedelme, aki előljáró és főnök Butóban², Tehnakht a (Szigony)-nomoszbán, a Xoisz-nomoszbán, a Hapi-nomoszbán, a [...]ban³. Anu-ban Per-nebu-ban, Memphiszben. Az egész Nyugatot magához ragadta, a part menti mocsaraktól Itji-Taui-ig.

*Piankhi, Nagy Győzelmi Sztélé,
FHN I, No. 9 2–3.*

politikai berendezkedése és a líbiai fejedelmek elképzelése a királyi hatalomról ebben az időszakban pedig minden volt, csak a központosított, erőskezü, egyszemélyű irányítás eszményképe nem.²⁴ A thébai körzet tehát a líbiai Alsó-Egyiptom helyett a núbiai Kúst választotta, és történelme során először Felső-Egyiptom nem észak, hanem dél felé egyesített.

Piankhi uralkodása: az első háború Szaisz és Kús között

Egyiptom harmadik átmeneti kori történelmének egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy nagyon kevés történeti eseményről van tudomásunk a 21–24. dinasztia királyai uralkodásának idejéből. Nincs ez másképpen a Kasta után a kettős királyság trónját elfoglaló Piankhi (kb. Kr. e. 745–713) esetében sem. A 25. dinasztia leghosszabb ideig uralkodó fáraója regnálásának időszakából mindössze két év (a 19. és a 20.) eseményeit ismerjük. Igaz, azokat legalább meglepő részletességgel.

Mindezek ellenére rendelkezünk két forrással, amelyek támpontot szolgáltathatnak ahhoz, hogy a kurruai fejedelmek Egyiptomra vonatkozó politikai elképzeléseiről és a kettős királyság két felének eltérő státuszáról képet alkothassunk. Az egyik Piankhi titulátúrája, a másik pedig a kusita uralkodó ún. Homokkő-sztéléje 4. uralkodási évéből.

Piankhi titulátúráját részben III. Thotmesz címei alapján állította össze úgy, ahogyan azok az újbírodalmi hódító Napatában (ma: Gebel Barkal, Szudán) fellállított sztéléjén olvashatóak. Egy ponton azonban változtatott. III. Thotmesz Hórusz-nevét, amely eredetileg a *Hórusz: az Erős Bika, aki megjelenik* (megkoronázatik) *Thébában* volt, a *Hórusz: az Erős Bika, aki megjelenik* (megkoronázatik) *Napatában*-ra cserélte. Piankhi ezzel feltehetőleg a történeti fordulatot akarta kifejezni: míg az Újbírodalom idején Thébában koronázták meg Kús meghódítóját, addig most Napatában koronázzák meg Egyiptom uralkodóját.²⁵ Jelés értéke van annak is, hogy a *Ré az*, (akinek) *igazsága tartós/erős* trónnevet vette fel, amellyel egyrészt jelezte, hogy a tradicionális Rend helyreállítása a legfontosabb politikai célkitűzése, másrészt pedig kifejezte, hogy a 23. dinasztia legitím örökösének tartja magát.²⁶

Piankhi Homokkő-sztéléje²⁷ meglehetősen töredékes állapotban maradt fenn, de nem ezért példa nélküli az egyiptomi nyelven írt királyfeliratok között.²⁸ A sztélén olvasható feliratnak az a része érdemel külön figyelmet, amely Piankhi beszédét tartalmazza.²⁹ Ebben a néhány sorban a kusita uralkodó egyiptomi politikájának gyakorlati lényegét foglalja össze: saját magát tartja egész Egyiptom legitím uralkodójának, de el is fogadja a kialakult rendszert, sőt ígéretet tesz annak fenntartására.³⁰ Annak ellenére, hogy Piankhi diplomatikusnak mutatja magát, legalább annyira kérlelhetetlenül pragmatikus is. A kettős királyság két fele, Kús és Felső-Egyiptom megváltozott viszonyát jelzi, hogy míg a thébai Amuntól az Egyiptom feletti, addig a napatai Amuntól a világmindenség feletti uralomra kapott felhatalmazást. Mondataiból egyértelműen kiderül, hogy jól ismeri azt az állapotot, amely Alsó- és Közép-Egyiptom politikai helyzetét jellemzi, és itt érdemes megjegyezni, hogy felvázolt politikai elképzelései elsősorban a Felső-Egyiptomtól északra fekvő területeket érintik: egyaránt utal a *Má(sves)* és a *Libu* nagy főnökeire, valamint a 22. és a 23. dinasztia fáraóira. Piankhi beszédében világosan jelzi, hogy megtarthatják vezető pozíciójukat, ám abba a kusita uralkodó iktatja be őket. Csak az tarthatja meg státuszát, akit ő arra megfelelőnek tart. Kijelentéseinek valódi üzenete, hogy trónra lépésével ő lett az alsó-egyiptomi líbiai főnökségek és dinasztiaák hűbérura.

Mint arra korábban utaltam, Piankhi uralkodása első két évtizedének politikai eseményeiről egyelőre semmilyen információval nem rendelkezünk. Feltehetőleg ebben az időszakban létesített diplomáciai kapcsolatot Hermupolisszal Felső-Egyiptomban és Hérakleopolisszal Közép-Egyiptomban, amelyek királyai hűbéruruknak ismerték el Piankhit. A kusita uralkodó ezzel egy ütközőzónát hozott létre a kettős királyság területe és Alsó-Egyiptom között, de győzelmi sztéléje le-

írásából kiderül, hogy ez a két város nem kapott kusita katonai támogatást, szemben a thébai körzettel, amelynek több pontján is núbiai helyőrség állomásozott.

A Théba környékére telepített kusita katonaság valódi feladata feltehetőleg az volt, hogy Amenirdisz és a 25. dinasztia tekintélyét erősítse, mivel a terület *de facto* uralkodója az év nagy részében a távoli Kúsban tartózkodott. Ugyanakkor a kettős királyság politikai körülményei is nyilvánvalóan éreztették, hogy megváltozott a két térség kapcsolata, és most a kusita dinasztia foglalt el magasabb pozíciót a hierarchiában. Fontos körülmény, hogy amikor a kurrui fejedelmek megjelentek a Thébai-körzetben, nem egyszerűen a helyi lakosság támogatása volt a céljuk egy esetleges észak felől érkező invázióval szemben. Egyben hódítók is voltak egyiptomi földön, akik elsősorban egy másik, ha nem is teljesen idegen térséget képviseltek. Ennek egyik látványos bizonyítéka, hogy még Egyiptomban sem törekedtek arra, hogy *egyiptominak* láttassák magukat. Mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy eltérő etnikai jellegzetességeik jól láthatóak legyenek ábrázolásaikon. Ennek ellenére hangsúlyozni kell, hogy céljaik elérésében mindenképp az volt segítségükre, hogy már egyiptomi uralmuk kezdetére jelentős mértékben egyiptianizálódtak, amely folyamatot az Isteni Feleség kusita származású örökösneijének és udvartartásának berendezkedése Thébában jelentős mértékben fel is gyorsított. Egyiptianizáció ide, kulturális integráció oda, Piankhira várt a feladat, hogy a gyakorlatban bizonyítsa, dinasztiája érdemes volt a thébai elit bizalmára.

Az első történeti esemény a 25. dinasztia uralkodásának idejéből, amelyről konkrét ismerettel rendelkezünk, Piankhi hadjárata volt, amelyet szaiszi riválisa, Tefnakht ellen vezetett Kr. e. 726 körül, akinek terjeszkedő politikája a kusita dinasztia felső-egyiptomi érdekeit veszélyeztette. A hadjárat, vagy pontosabban fogalmazva a háború, szinte minden fontosabb eseménye ismert a kusita uralkodó Nagy Győzelmi Sztéléjén fennmaradt feliratának köszönhetően.³¹ Jelen tanulmány szempontjából azonban érdekesebb a nyílt konfliktus kitöréséhez vezető út, valamint annak következménye.

Mivel Tefnakht, Szaisz királyának egyelőre egyetlen felirata sem került elő, politikai elképzeléseiről, céljairól csak feltételezéseink lehetnek. Pályafutása kezdetének időpontja nem ismert, viszont hatalma növekedéséről átfogó képet adnak a Delta nyugati feléből előkerült donációs sztélék, memphiszi votív sztélék, valamint Piankhi sztéléjének azon sorai, amelyek a szaiszi uralkodó ellenőrzése alá tartozó alsó-egyiptomi településeket sorolják fel.

Tefnakht nevének első említése egy Butóból (ma: Tell Farain) előkerült donációs sztélén olvasható, amelyet feltehetőleg V. Sesonk uralkodása szerint kelteztek a 36. évre (kb. Kr. e. 732).³² A szaiszi uralkodó a sztélén, mint a *Má(sves) nagy főnöke és hadsereg vezető* kerül említésre.³³ Egy másik adományozási sztélé – amelyet feltehetőleg szintén V. Sesonk uralkodási éve szerint kelteztek a 38. évre (kb. Kr. e. 730)³⁴ – Tefnakht címeinek bővülését, és így hatalmának növekedését demonstrálja. A sztélén Szaisz királya már viseli az *Egész föld* (Alsó-Egyiptom?) *Nagy Főnöke*, a *Libu Nagy Főnöke* valamint a *Nyugati nomoszok uralkodója* titulusokat.³⁵ Mindhárom cím arra enged következtetni, hogy V. Sesonk uralkodásának utolsó két évében (kb. Kr. e. 732–730) Tefnakht tekintélye jelentősen megnőtt, miután sikerrel terjesztette ki hatalmát a Nílus-delta nyugati felére, amelyet a sztélén megjelenő, különböző papi hivatalokra utaló címei is igazolnak. A folyamat részleteit, illetve hogy Tefnakht milyen eszközökkel érte el mindezt, egyelőre nem ismerjük, de feltételezhető, hogy a terjeszkedés nem volt feszültségmentes.

V. Sesonk 37. uralkodási évére (kb. Kr. e. 731) datált egy, a memphiszi Szerapeumból előkerült votív sztélé, amelyet Ankh-Hor, a *Libu Nagy Főnöke* dedikált.³⁶ Ankh-Hor a *Libu Nagy Főnöke*inek azon vonalához tartozhatott, akiknek központjai a donációs sztélék információi szerint a Delta nyugati határának közelében (Kom Firin, Kom el-Hiszn, Kom Abu Billo) feküdtek.³⁷ Az nem dönthető el, hogy ezek a nagy főnökök egy dinasztiát alkottak-e, vagy rivális családokat képviseltek, akik folyamatosan harcban álltak egymással. Ez utóbbira enged következtetni, hogy néhányan közülük csak rövid ideig voltak hivatalban. Mivel egy évvel később, Kr. e. 730-ban, V. Sesonk 38. évében már Tefnakht viselte a *Libu Nagy Főnöke* címet, feltételezhető, hogy ezt a vonalat kellett semlegesítenie ahhoz, hogy hatalma a Delta nyugati felében teljes legyen.

Az északi előkelők és királyok listája:

Nilmot király Juput királlyal, a Má főnöke Šešonk Busziriszból, a Má nagy főnöke Djedimeneufankh Méndészből és legidősebb fia, aki a Hermupolisz Parva parancsnoka; az örökös herceg, Bakennefi serege és legidősebb fia, a Má főnöke, Nesznaiszu a Künopolisz-nomoszból, minden tollat viselő főnök, aki Északon van; Oszorkon királlyal, aki Bubasztiszban és a Ra-nofer körzetben van. Minden előkelő, a körzetek királyai Nyugaton, Keleten és a (Delta) szigetein, összhangban egyesültek, mint a Nyugat Nagy Fejedelme, Északi Körzetek uralkodója, Neit, Szaisz úrnője prófétája, Ptah sm-papja, Tefnakhtnak gyalogosai.

*Piankhi, Nagy Győzelmi Sztélé,
FHN I, No. 9 18–20.*

Sabako hadjárata 2. uralkodási évében:

Leölte azokat, akik ellene lázadtak Északon és Délen és minden idegen országban. A homok lakók, akik fellázadtak ellene, a tőle való rettegéstől hullottak el.

*Az ún. megemlékező skarabeusz
FHN I, No. 14, 5–7. sorok.*

3. kép. A Piankhi-sztélé, Kairói Múzeum
(a szerző felvétele)

A Piankhi Nagy Győzelmi Sztéléjén olvasható felirat azzal kapcsolatban is információkkal szolgál, hogy Tefnakht milyen mértékben terjesztette ki befolyását a Kr. e. 720-as évek elején. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a donációs sztélék és a Nagy Győzelmi Sztélé vonatkozó sorai, amelyek Tefnakht hatalmát ábrázolják, nem párhuzamos szövegek. Mivel Piankhi sztéléje néhány évvel a donációs sztélék után készült, az abban leírtak nemcsak igazolják a Tefnakht hatalmával kapcsolatos információkat, de annak fejlődését is érzékeltetik az V. Sesonk utolsó éve és a hadjárat megindításának időpontja között eltelt rövid időszakban; összefoglalják a saizsi uralkodó politikai teljesítményét Kr. e. 730 és 726 között. Tefnakht Piankhi sztéléjén megjelenő papi címei – mint *Neit*, *Edjo* és *Imau úrhölgyének prófétája* – tükrözik tényleges hatalmát északon Saizsban és Butóban, valamint délnyugaton Kom el-Hiszben.³⁸ A Győzelmi Sztélé tanúsága szerint Tefnakhtot ismerték el többek között a Szigony-, a Xoizsi-, a Hapi- és a Memphisi-nomoszban is.³⁹ Ehhez a felirat hozzáteszi, hogy Tefnakht az egész Nyugatot elfoglalta, a part menti mocsaraktól Itji-tauig (=el List),⁴⁰ vagyis – miként azt V. Sesonk 38. évére datált donációs sztélén megjelenő *Nyugati nomoszok főnöke* címe is jelzi – a Delta nyugati fele az uralma alá tartozott.

Röviden összegezve elmondhatjuk, hogy a Kr. e. 750-es évektől, V. Sesonk uralkodásának második felétől kezdődően folyamatos volt a vetélkedés a Libu Nagy Főnökei között a Delta nyugati felében. Ebből a küzdelemből a Kr. e. 730-as évek legvégére a saizsi uralkodó, Tefnakht került ki győztesen, miután egyesítette a Delta nyugati felét, létrehozva ezzel a Nyugati Fejedelemséget. Ezt követően sikerült valamilyen szövetségi rendszerbe kényszerítenie a Delta keleti részének

líbiai eredetű királyi és fejedelmi dinasztiáit. Bár ez utóbbi folyamat részletei sem ismeretek számunkra, néhány támponttal azért rendelkezünk. Egyrészt Kr. e. 730-ra vitathatatlanul Tefnakht vált Alsó-Egyiptom legjelentősebb politikai személyiségévé; birodalma nagyobb és összefüggőbb volt, mint a 22. és a 23. dinasztia ellenőrzése alá tartozó terület. Céljai elérésében segíthette az is, hogy a Kr. e. 730-as évek végén a 22. és a 23. dinasztiában is trónváltás következett be. Ahhoz azonban, hogy vezető személyiség legyen és befolyását ki tudja terjeszteni két olyan dinasztia fölé, amelyek Egyiptom legitím uralkodóinak tartották magukat, elengedhetetlen volt, hogy Memphiszben, Egyiptom hagyományos adminisztratív központjában őt ismerjék el. Ez utóbbit szintén Piankhi sztéléjének vonatkozó sorai igazolják.⁴¹

Tefnakht politikai céljairól, Felső-Egyiptom ellen indított hadjáratának motivációiról is csak közvetve tudunk képet alkotni. Kétségtelen, hogy a Thébában berendezkedő kusita dinasztia felső-egyiptomi vazallusai, de még inkább közép-egyiptomi szövetségesei révén fenyegető közelségbe került a Delta csúcsához. Ugyanakkor Piankhi győzelmi sztéléjének sorai, amelyek a Tefnakht uralma alatt álló területeket sorolják fel, egyben bemutatják azt a *status quot* is, amelyet a kusita uralkodó még diplomáciailag el tudott fogadni, mert nem érezte úgy, hogy érdekei sérültek volna. Piankhi fegyveres beavatkozásának közvetlen kiváltó oka Hérakleopolisz ostromának kezdete, valamint Hermupolisz uralkodója, Nimlot árulása volt. Neki magának – a források alapján – nem voltak hódító, területszerző szándékai Alsó-Egyiptomban. Feltételezésem szerint Tefnakht déli irányú offenzívájához – amelynek célja a kusiták kiűzése lett volna Felső-Egyiptomból, majd a Nílus-völgy egyesítése – a tényleges okot egy másik, még félelmetesebb nagyhatalom szolgáltatta, amely a Kr. e. 730-as évek közepén jelent meg Egyiptom északi határán.

III. Tukultī-apil-Ešarra (Kr. e. 744–727) a Kr. e. 740-es évek végétől kezdve két fázisban kiterjesztette és megszilárdította az asszír fennhatóságot a Földközi-tenger keleti partvidékén. Az asszír uralkodó hadjárata nyomán Kr. e. 738-ban Észak-Szíria elfoglalásával a legfontosabb kikötők, a föníciai kereskedővárosok kerültek Asszíria ellenőrzése alá. Ezt követően Kr. e. 734–732-ben egy gyors, a *Via Maris* legdélebbi pontján fekvő Gáza ellen vezetett razzia után a *būt-kāri* (kereskedelmi telep) létrehozásával III. Tukultī-apil-Ešarra teljessé tette az Afrika belső területeiről Egyiptomon keresztül érkező egzotikus nyersanyagok (arany, elefántcsont, ébenfa) tengeri valamint szárazföldi kereskedelme felett Asszíria ellenőrzését.⁴² Asszírának mindössze néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy a levantei partvidéket és a szárazföld belsejét uralma alá vonja egészen az egyiptomi határig, és talán nem csoda, ha a kortársaknak úgy tűnt, itt nem fog megállni.

A Kr. e. 740–730-as években sajátos párhuzamot mutatott a kusita dinasztia és az Asszír Birodalom expanziója Alsó-Egyiptom irányába, amelynek végeredményeként a Nílus-delta két félelmetes katonai potenciállal rendelkező nagyhatalom, ha szabad így fogalmazni, a kalapács és az üllő közé került a Kr. e. 730-as évek végére. Mozgástere a nullára csökkent, így egy esetleges Delta ellen indított asszír hadjárat Tefnakhtot és szövetségeseit nekipasszírozta volna a kusitáknak, akik ekkor még talán szövetségben is álltak Asszírival.⁴³ Tefnakhtnak és a Delta urainak fel kellett ismerniük, hogy az észak felől kö-

zeledő ellenséggel szemben csak egy egységes állam veheti fel sikerral a küzdelmet. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy Tefnakht első kézből szerzett információkkal rendelkezhetett legalább Kr. e. 738-tól kezdve III. Tukultī-apil-Ešarra nyugati expanziójáról a *Per-em-Rá*-ban létesített föníciai telep kereskedőitől, akik az egész Közel-Keleten méltán híres egyiptomi fajanszedények kereskedelmében szándékoztak részt venni, illetve azok másolatait próbálták elkészíteni.⁴⁴ *Per-em-Rá*, a későbbi Naukratisz, mindössze 16 km-re északra fekszik Szaisztól, így egészen biztosan Tefnakht ellenőrzése alá tartozott. Azért tehát, hogy vélt elszigeteltségéből kitörjön, és a Nilus völgyét egyesítve felkészítse Egyiptomot egy várható asszír támadással szemben,⁴⁵ a számára gyengébbnek vélt ellenfél ellen kellett vonulnia. Kísérlete azonban kudarcra végződött.

A száiszi uralkodónak azonban a kudarc ellenére sem kellett bánkódnia. Piankhi hűen tartotta magát uralkodása elején kinyilatkoztatott politikai elképzeléseihez, amikor kijelentette, hogy mindenki megtarthatja hatalmát és státuszát, aki hűségesküt tesz neki és megfizeti a kivetett sarcot. Mivel az ellene létrehozott koalíció minden tagja így tett, Piankhi úgy vonult haza győztes hadjárata után, hogy semmilyen kusita adminisztrációt vagy katonaságot nem hagyott Alsó-Egyiptomban. Tefnakht érintetlenül megőrizte a hatalma alapjának számító Nyugati Fejedelemséget, és még kompromittálnia sem kellett magát: nem személyesen, hanem követek útján hódolt be.⁴⁶ Csupán szövetségi rendszere bomlott fel.

Piankhi boldogan térhetett vissza délre, hajói megrakva Szíria-Palesztina értékes javaival, amelyeket vagy legyőzött ellenfeleitől zsákmányolt, vagy a határon létesített asszír *kāruból* szerzett be.⁴⁷

Sabako uralkodása: Egyiptom egyesítése és a kusita uralom centralizációja

Jelenlegi ismereteink szerint Piankhi utódja, testvére, Sabako (kb. Kr. e. 713–698) 2. uralkodási évében sikeres hadjáratot vezetett Alsó-Egyiptom ellen. Piankhi hadjáratával ellentétben azonban erről az eseményről szinte semmit nem tudunk. Sabako mindössze egyetlen, alig néhány soros feliratában emlékezik meg róla.⁴⁸ Ebben sematikus módon beszámol arról, hogy 2. uralkodási évében leszámolt ellenségeivel Északon és Délen.

Egy memphiszi Ápisz-bika sírjában fennmaradtak olyan votív sztélék és feliratok, amelyeket vagy Bakrenef, Tefnakht utódja, Szaisz királyának 6. uralkodási éve,⁴⁹ vagy Sabako 2. uralkodási éve szerint datáltak. Mivel Sabako és Bakrenef (a klasszikus forrásokban *Bocchoris*) szerint keltezett feliratok ugyanazon sírból kerültek elő, feltételezhető egyrészt, hogy Bakrenef 6. éve azonos Sabako 2. évével,⁵⁰ valamint ebből adódóan az, hogy ebben az évben történt meg a hatalmváltás Memphiszben.⁵¹ Ezt a tényt tovább erősítheti Manethón, aki Kús és Szaisz újabb konfliktusára utalva megjegyzi, hogy Sabako elfogta *Bocchorist*, és élve elégettette.⁵²

Bár a második kusita–szaiszi háború eseményei leírását tartalmazó szöveg egyelőre nem került elő, rendelkezésünkre állnak olyan egyiptomi és asszír források, amelyek közvetve segítséget nyújthatnak a hadjárat hátterének megértéséhez.

II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705), Asszíria királya számos királyfeliratában beszámol arról, hogy Kr. e. 712 körül hadjáratot

vezetett⁵³ az egyik filiszteus város, Asdód ellen.⁵⁴ A város uralkodója, Jamani korábban asszirelles koalíciót próbált létrehozni, amelybe sikerült bevonnia a „fáraót, Egyiptom királyát” is. Jamani azonban a közeledő asszír sereg elől Egyiptomba menekült, ahol *Meluhha* (=Kús) királya elfogta, és bilincsbe verve elküldte II. Šarrukīnnak. Anthony Spalinger hívta fel a figyelmet arra, hogy a két eseményt, Sabako és II. Šarrukīn hadjáratát kronológiai alapon össze lehet kapcsolni, és így Sabako hadjáratát pontosabban lehet datálni.⁵⁵ Spalinger feltevése szerint a száiszi Bakrenef volt az, aki támogatni szándékozta Asdód függetlenségi mozgalmát, és Jamani azért nem vele találkozott, amikor Egyiptomba menekült, mert időközben elmozdították őt hivatalából. Az Asdód ellen vezetett asszír hadjárat egyiptomi és kusita vonatkozásainak pontos értelmezése számos problémát vet fel, de jelen tanulmány szempontjából érdekesebb, hogy mi tette lehetővé Bakrenef számára azt, hogy önállóan létesítsen diplomáciai kapcsolatot egy levantei állammal.

Ennek egyik legfőbb oka feltehetőleg az volt, hogy Piankhi győztes hadjárata után nem épített ki kusita fennhatóságot Alsó-Egyiptomban. Ennek köszönhetően Memphisz hamarosan – talán még Tefnakht uralkodása idején – visszakerült a száiszi uralkodók ellenőrzése alá. Ezt támaszthatja alá egy donációs sztélé, amelynek tanúsága szerint egy bizonyos Sepesz-Ré Tefnakht, akit általában Piankhi korábbi ellenfelével azonosítanak,⁵⁶ földet adományozott „Memphisz-magtárában”, amely a Delta keleti felében található, Bubasztisz közelében.⁵⁷ A száiszi uralkodók újbóli memphiszi térnyerését egyértelműen igazolják azok a votív feliratok is, amelyek az Ápisz-bika sírjából kerültek elő, és Bakrenef uralkodási éve szerint kelteztek. Azaz, Memphisz hivatalos uraként Szaisz királyát ismerték el. Figyelemre méltó továbbá, hogy Bakrenef töredékes kartusa fennmaradt Taniszban is,⁵⁸ amely talán egy IV. Oszorkonnal (22. dinasztia, kb. Kr. e. 730–712) folytatott közös építkezés emlékét őrzi. A taniszi uralkodó Bakrenef apjának is szövetségese volt a kusita dinasztia elleni küzdelmében. Ezek alapján elképzelhető, hogy Bakrenef hasonló szövetségi rendszer felépítésén fáradozott, mint amilyennel apja is rendelkezett.

Ám nem a száiszi uralkodó volt az egyetlen, aki önálló diplomáciai tevékenységet folytatott a Delta határain túl. Szintén II. Šarrukīn említi királyfelirataiban, hogy IV. Oszokon⁵⁹ Kr. e. 716 körül meglepte ajándékaival, amikor az asszír uralkodó az egyiptomi határ közelében tartózkodott.⁶⁰ A deltai uralkodók és dinasztiák politikai önállósága tehát a Piankhinak tett vazallusi eskü ellenére mit sem változott, és ezt tovább segíthette, hogy a kusita dinasztia tekintélye a Kr. e. 710-es évek legelején súlyosan megrendülhetett. Ennek hátterében feltételezésem szerint az állt, hogy Piankhi Kr. e. 720-ban sikertelenül próbálta meg támogatni a filiszteus államok asszirelles lázadását. A kudarc közvetlen következménye volt a rafiai vereség, valamint az, hogy az asszírok elfoglalták az egyiptomi határ menti várost és elhurcolták lakóit.

Mindezek világossá kellett tegyék Sabako számára, hogy a deltai dinasztiák mozgástere Piankhi hadjárata után sem csökkent. Sabako hadjáratának közvetlen kiváltó okát azonban minden bizonnyal Bakrenef politikai magatartása szolgálhatta. Egyrészt tartani lehetett attól, hogy hasonló szövetségi rendszer létrehozásán fáradozik, mint amilyet apja épített ki

alig másfél évtizeddel korábban, másrészt a szájszi uralkodó belekeveredése Asszíria politikai és gazdasági érdekeinek levantei érvényesítésébe azt kockáztatta, hogy II. Šarrukīn büntető hadjáratot vezet legalább Alsó-Egyiptom ellen, amely nyilván hatással lett volna a kusiták közép- és felső-egyiptomi berendezkedésére is.

A kusita uralom centralizációja Egyiptomban

Az újabb kusita hadjárat talán legfontosabb következménye az volt, hogy Sabako a kettős királyság központját Kútból Memphiszbe helyezte át, és ezzel nemcsak Egyiptomot egyesítette, de a Nílus-völgyet is a Földközi-tenger partvidékétől a Nílus Negyedik, vagy talán Ötödik Kataraktájáig.

Sabakonak ezt a lépését kül- és belpolitikai tényezők egyaránt motiválhatták. Az állandósuló asszír jelenlét a Nílus-delta északkeleti határánál elegendő okot adhatott egy felelősségteljes uralkodónak arra, hogy központját a veszélyzóna közelében építse ki, és erre Egyiptom hagyományos adminisztratív központjánál jobb jelölt nem akadt.⁶¹ Ennél nagyobb súllyal nyomhatott a latba, hogy – miként arra az előző részben utaltam – az alsó-egyiptomi dinasztiákat szigorúbb ellenőrzés alatt kellett tartani, és Sabako nem csupán távoli hűbérúr kívánt lenni, mint elődje.

Sabako alsó-egyiptomi uralmának kiépítésére vonatkozóan jelzés értéke lehet annak, hogy a 25. dinasztia fáraói közül az ő nevével ellátva került elő a legtöbb donációs sztélé a Nílus-deltából: 2. évéből Pharbaitoszból,⁶² 3. évéből Bubasztiszból,⁶³ valamint 6. évéből Butóból,⁶⁴ és a maga módján mindhárom külön figyelmet érdemel. A sztélét Pharbaitoszból eredetileg Patjenfi, egy helyi *Má(sves) fönök* dedikálta, aki már Piankhinak is hűségesküt tett.⁶⁵ A sztélén azonban csak Sabako alakját tüntették fel, mint aki garantálta a templomi földbirtok adományozását, az adományozó Patjenfi alakját nem. Bakenamun butói sztéléjén az adományozó címei nem szerepelnek.⁶⁶ Sabako Bubasztiszból előkerült saját sztéléjének több szempontból is jelentősége lehet. Mivel a 3. uralkodási évére (Kr. e. 711) keltezték, ez a legutolsó időpont, amikor IV. Oszorkon végleg eltűnt a színről. Ugyanakkor – szemben más deltai központokkal, mint Pharbaitosz vagy Butó – úgy tűnik, hogy az egykori királyi dinasztiák székhelyei közvetlen kusita ellenőrzés alá kerültek. Ezt igazolhatja Manethónak a szájszi dinasztiára vonatkozó bejegyzése is, amely szerint *Bocchoris* utódja a város élén *Ammeris*, a kusita volt – ez alapján feltételezhető, hogy Sabako Szaisz élére egy kusita származású helytartót nevezett ki.

Mindezeket összegezve elmondhatjuk, hogy Sabakonak sikerült Alsó-Egyiptomban nemcsak elismertetnie hatalmát, de egy rövid időre vissza is szorította a helyi dinasztiákat. Ennél a pontnál érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a kusita és az asszír uralkodók között legalább a Kr. e. 730-as évek közepétől fennálló diplomáciai kapcsolatnak köszönhetően Sabakonak arra is lehetősége volt, hogy alsó-egyiptomi uralmának kiépítésében megpróbálja átvenni azokat a módszereket, amelyeket III. Tukultī-apil-Ešarra és II. Šarrukīn alkalmazott a meghódított területek integrációja érdekében. Az asszír módszer alapelve az volt, hogy az elfoglalt területeket kisebb pro-

vinciákra osztották fel, amelyek élére az asszír uralkodó által delegált helytartó, rendszerint egy eunuch került.

Sabako Felső-Egyiptom privilegizált státuszán is változtatott. Thébában a dinasztia hatalmát továbbra is I. Amenirdisz valamint Piankhi lánya, II. Sepenvepet képviselték. Utóbbit apja a Kr. e. 720-as évek közepén, talán győztes hadjárata után jelölte ki az Isteni Feleség örökösének. A dinasztia, de szűkebb értelemben véve inkább saját hatalmának erősítését szolgálta, hogy számos hivatal, amely korábban a thébai előkelő családok kezén volt, Sabako saját ellenőrzése alá vont. Így lett a kusita származású Kelbaszken Théba polgármestere és Amun Negyedik Profétája.⁶⁷ Ennél nagyobb jelentőséggel bírt, hogy több évtized után feltámasztotta az Amun Főpapja hivatalát, amelybe saját fiát, Haremakhetet ültette.⁶⁸ Elhatározása mögött az állhatott, hogy neki nem volt lehetősége saját lányai közül beiktatni valakit az Isteni Feleség örökösének, és legitimációját más módon is erősítenie kellett.⁶⁹ Bár a felső-egyiptomi és kusita elit integrációja tovább folytatódott uralkodása alatt, intézkedései révén rövid időre a Thébai-körzet függetlenségének maradék illúziója is elveszett.

Memphisz Thébával szembeni tekintélyének növelését szolgálta az is, hogy Sabako titulatúráját az óbirodalmi hagyományokat követve a memphiszi fáraók titulatúráiból állította össze.⁷⁰ Ennél látványosabb eszköz volt a *Memphiszi teológia*⁷¹ c. írás „megtalálása”.⁷² A mű témája – amelyben Memphisz, mint a világ teremtésének és a fáraói királyság eredetének helye szerepel – jól illeszkedett a kusita fáraók politikai programjába, amelyben Memphisz a kettős királyság központjaként kiemelt helyen szerepelt. Ez lehetőséget adott arra a 25. dinasztia uralkodóinak, hogy kiemeljék egyiptomi küldetésük kulturális hátterét. Céljuk talán az lehetett, hogy a hagyományos egyiptomi kultúra védelmezőiként a barbár líbiai dinasztiák évszázados uralma után helyreállítsák Memphisz régi intellektuális és vallási tekintélyét.⁷³

A kettős királyság központjának Memphiszbe helyezése adminisztratív változtatásokat kellett előidézzen a birodalom küsi felében is. Ennek hátterében állhatott továbbá – miként arról Sabako megemlékező skarabeuszán beszámol –, hogy a fáraó nemcsak északon, de délen is leölte az ellene lázadókat.⁷⁴ Talán egy núbiai tartományban tört ki felkelés a dinasztia uralma ellen Piankhi halálakor, vagy a trónutódlását kérdőjelezte meg egy rivális udvari frakció, esetleg a család egy másik ága. Ezért elképzelhetőnek tartom, hogy kellett valaki a küsi igazgatás élére, aki megfelelő eréllyel tudta képviselni a dinasztia tekintélyét Kúsban. Erre pedig a legalkalmasabb személy a trón örököse, Sabako fia, Sebitko volt.⁷⁵

Ezeket összegezve talán nem túlzás azt állítanunk: Sabako központosított uralmi formát épített ki. Ezt a célt szolgálhatta az is, hogy győztes hadjárata után kifejezetten kegyetlenül bánt el ellenfelével. Ugyan csak klasszikus szerzők említik, de a beszámolóinak valóság alapja lehet, hogy nemcsak egyszerűen kivégeztette Bakenrenefet, de máglyán égettette el, így akadályozva meg, hogy riválisa feltámadjon a túlvilágon. A kusita uralkodó célja feltehetőleg az volt, hogy példát statuáljon a deltai dinasztiák számára. Szemben azonban az izraeli Jéhuval, aki valamivel több, mint száz évvel korábban államcsínyét követően nemcsak Jorámot, az Omri-dinasztia utolsó tagját ölette meg, hanem annak egész családját kiirtatta, azért hogy utódainak ne kelljen egy esetleges trónkövetelővel megküzdeniük,

Sabako a szaiszi uralkodócsalád többi tagját feltehetőleg nem ölette meg. Ez megadta a lehetőséget Tefnakht és Bakenrenef utódainak arra, hogy néhány évtized múlva visszaüljenek Szaisz trónjára.

Sabako hatalmának kiépítése és megszilárdítása érdekében került a konfliktust II. Šarrukīnnal, és ennek lehet többek között bizonyítéka Jamani kiadatása vagy azok a Sabako kartusával ellátott pecsétlenyomatok, amelyek Ninivéből kerültek elő.

Sabako hadjárata után Egyiptom hosszú idő után újra egyetlen dinasztia uralma alatt egyesült, amely egység, köszönhetően a kusita uralkodó centralizációs törekvéseinek, rövid időre meg is szilárdult. Egy hamarosan bekövetkező közel-keleti eseményt követően azonban a 25. dinasztia tekintélye Alsó-Egyiptomban hanyatlani kezdett, és soha nem is erősödött meg újra. Ezt a tényt az asszír királyfeliratok *Mušrira* (Alsó-Egyiptom) vonatkozó beszámolóí is alátámasztják, amelyekben Sîn-ahhē-erība (Kr. e. 704–681) uralkodásától kezdve folyamatosan utalnak az alsó-egyiptomi, líbiai eredetű dinasztiákra.

Összegzés

Sabako uralkodásával lezárult a 25. (kusita) dinasztia egyiptomi uralmának első szakasza, amelyben a kurrui fejedelmek fokozatosan terjesztették ki hatalmukat egész Egyiptom területére, miközben válaszokat próbáltak adni azokra a kihívásokra, amelyekkel a Nílus-völgy Első Kataraktától északra fekvő vidékei, Felső- és Alsó-Egyiptomban kellett szembesülniük. Ezen kihívásoknak – amelyek elsősorban a szaiszi uralkodók politikai teljesítményében manifesztálódtak – volt köszönhető, hogy a Kr. e. 8. század végére, ha csupán hivatalosan is, de Egyiptom újra egyetlen dinasztia ęgisze alatt egyesült.

A történeti források fájó hiánya egyelőre nem teszi lehetővé, hogy a tanulmányban tárgyalt korszak összefüggő eseménytörténetét meg lehessen írni. Ennek ellenére bizonyos trendek, vonalak, amelyek mentén a kusita dinasztia uralkodói Egyiptomban uralmukat kiépíteni igyekeztek, jól érzékelhetőek, különösen azt követően, hogy a kettős királyság központja Memphiszbe került. Ezek egyik legjellemzőbb sajátossága a kettősség, amelynek oka talán az, hogy más típusú politikai hozzáállást igényelt részükről Felső-Egyiptom és Alsó-Egyiptom kormányzása.

Jegyzetek

A cím bibliai utalást tartalmaz (Ézs 36,6; 2Kir 18,21). A tanulmány II. részét folyóiratunk egy későbbi számában közöljük. (*A szerk.*)

- 1 Az ókori Kús állama, amelyre a szakirodalom földrajzi egységként a Felső-Núbia névvel is utalni szokott, a mai Szudán területén feküdt, a Nílus Második Kataraktjától délre.
- 2 A továbbiakban az egyszerűség kedvéért általában 23. dinasztiaként fogok erre a családra utalni. Szerettem volna ugyanakkor jelezni, hogy a korszak bonyolult viszonyai miatt egyelőre nem állapítható meg pontosan, hogy III. Oszorkon családja a 23. dinasztiához tartozott-e, vagy külön dinasztiaként kellene számon tartani. A Kr. e. 8.

A két országrészben alkalmazott politikai módszerek közötti markáns különbséget jól szemlélteti az, hogy míg a Thébai-körzetbe meghívták a kurrui dinasztiát, addig a Nílus-deltába erőszakkal vonultak be. Bár Kasta felső-egyiptomi megjelenésének közvetlen előzménye nem ismert, feltételezhető, hogy a két térség, az Amun-birtok és Felső-Núbia közötti szoros kulturális kapcsolat jelentősen megkönnyítette a hatalomátvétel diplomáciai erőfeszítéseit.

Ezzel szemben Alsó-Egyiptom teljesen más képet mutatott. Ennek egyik oka az lehetett, hogy itt egy másik etnikum, a líbiaiak felett kellett hatalmukat kiépíteni és megszilárdítani, amelyben a kusita uralkodókat nem segítette az, hogy milyen mértékben sajátították el – részben már szülőföldjükön – a hagyományos egyiptomi kultúra egyes elemeit. Mégis, ez a kulturális különbség – és itt hangsúlyozni kell, hogy a líbiai és a kusita közötti különbségről beszélünk – volt az, amely lehetővé tette a 25. dinasztia fáraói számára Piankhi uralkodásától kezdve, hogy egyiptomi küldetésük intellektuális háttérét kidomborítsák, és ezzel együtt, hogy Egyiptomban ne csupán katonai, de kulturális hódítóként, a hagyományos egyiptomi kultúra védelmezőiként is megjeleníthessék magukat.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a kusita dinasztia alsó-egyiptomi térhódítása elválaszthatatlanul összefüggött az Asszír Birodalom nyugati expanziójával, és a sors különös fíntoraként éppen AsszírIA volt az, amely rákényszerítette a kusita uralkodókat arra, hogy Alsó-Egyiptomban ne csupán hódítóként, de védelmezőként is megjelenhessenek.

Végezetül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Sabako uralkodásától kezdve a kusita uralkodók Felső-Egyiptomban alkalmazott politikai módszereiben is egyfajta kettősség figyelhető meg. Thébában Sabako trónra lépésétől kezdve nemcsak az őshonos elit felett kellett a hatalmat hol központosítani, hol konszolidálni, de megjelennek az első jelei az uralkodó dinasztián belüli rivalizálásnak is, amelynek háttérében a kurrui fejedelmek sajátos öröklési rendje állhatott.

Annak ellenére, hogy Sabako tette teljessé a 25. dinasztia hatalmát Egyiptom felett, nem az ő uralma jelenti a dinasztia virágkorát. A virágkort a kurrui dinasztia egyiptomi uralmában Taharko uralkodásának első évtizede jelentette, amelynek azonban elengedhetetlen feltétele volt az Asszír Birodalom belső válsága és ezzel összefüggésben a kettős királyság térnyerése a Földközi-tenger keleti partvidékén. Ennek alapjait Sabako utódja, Sebitko fektette le, aki újra fel tudta vállalni a fegyveres konfliktust AsszírIAval.

század első felének részletes egyiptomi történetéhez: Kitchen 1986; Dodson 2012.

- 3 Az Amun Isteni Felesége hivatal részletes bemutatása: Ayad 2009.
- 4 Török *FHN* I, 144; Morkot 2000, 156; Török 2008, 315. Ezzel szemben Vinogradov megkérdőjelezi az esemény gyakorlati tartalmát, mivel Taharko sztéléjén nem a hasonló egyiptomi feliratokon használt igével írták le a királyi hercegnő felajánlását: Vinogradov 1999, 84, 4. jegyzet.
- 5 Török *FHN* I, 144.
- 6 Kawa IV: *FHN* I, No. 21, 16–19; Kawa VI: *FHN* I, No. 24, 23–24.
- 7 Kawa VI.

- 8 A probléma részletes áttekintése: Vinogradov 1999.
- 9 Amenirdisz mint Kasta lánya kérdéséhez lásd: Jansen-Winkel 2007, 38.83; Jansen-Winkel 2009, 259.2. Kasta nevét Amenirdisz több feliratából kivették.
- 10 Vannak olyan elképzelések, amelyek szerint nem Kasta volt az, aki Amenirdiszt Thébában az Isteni Feleség Örökösaként beiktatta, hanem fia, Piankhi. Vö. Kitchen 1986, §321; Morkot 2000, 158; Dodson 2012, 146. Egyik esetben sem érvelnek azonban a feltevés mellett.
- 11 Jansen-Winkel 2007, 320–326.
- 12 Jansen-Winkel 2007, 330–331.
- 13 Leclant 1963, fig.1; *FHN I*, No. 4.
- 14 Leclant 1963, 78–81. és fig. 2–5; Jansen-Winkel 2007, 336.
- 15 Prieze 1970, 18; Jansen-Winkel 2007, 336.
- 16 Két töredékes genealógia a karnaki Khonszu-templom tetőteraszáról: Kitchen 1986, §319.
- 17 Kitchen 1986, §322; Török 2008, 322–323. Rudamun lányainak thébai temetkezéseihez lásd: Ritner 2009, 428–430.
- 18 Török *FHN I*, 51.
- 19 Ehhez hasonló esemény mehetett végbe Babilónban Kr. e. 539-ben, amikor a Nabû-nâ'iddal, Babilónia királyával elégedetlen Marduk-papság adta át a várost II. (Nagy) Kyrosnak, Perzsia királyának.
- 20 Itt talán érdemes megemlíteni, hogy III. Takelot neve Thébán kívül Abüdoszban és a Dakhla-oázisban is fennmaradt, míg Rudamun nevét viselő tárgyak csak Hermupoliszból kerültek elő. Jansen-Winkel 2009, 319, 328–330. Ez a család hatalmának szűkülését és a dinasztia uralkodóinak észak felé történő visszavonulását igazolhatja.
- 21 Kitchen 1986, §318; Dodson 2012, 149. A két uralkodócsalád között kialakított kapcsolathoz még: Ritner 2009, No. 117.
- 22 Ezt a képet színesítheti tovább, ha figyelembe vesszük, hogy a herekaleopoliszi uralkodó nevében Bászdet, Bubasztisz istennője szerepel. A város a 22. dinasztia származási helye volt, és az utalással Pefjauaubászdet feltehetőleg azt akarta kifejezni, hogy a taniszi uralkodók valamelyikének leszármazottja.
- 23 *Ni-maat-Ré = Az Igazság/Egyensúly/Rend: Ré.*
- 24 Az egyiptomi világképben az egységes állam egyetlen uralkodóban manifesztálódott, és ez volt a *maat*, a rend alapja. Ezzel állt szöges ellentétben a líbiai dinasztiák politikai berendezkedése Alsó-Egyiptomban, amely az egyiptomi emberek és a thébai kulturális elit számára maga volt a káosz. Ugyanakkor ez az állapot a líbiai főnökök és fejedelmek számára törzsi hagyományaiknak megfelelően testesítette meg a rendet.
- 25 Török *FHN I*, 48 skk; Török 2008, 324.
- 26 Török 2008, 324.
- 27 *FHN I*, No. 8; Jansen-Winkel 2007, 350–351.
- 28 A sztélét a 3. uralkodási évre szokták keltezni, mert az utolsó előtti sorban látszik egy hármas szám. Mivel a sorban ez az egyetlen jel, amelyet el lehet olvasni, a datálást nem lehet egyértelműen bizonyítani. Ezért csupán abban van egyetértés, hogy az emlékmű Piankhi uralkodása elején készült. Prieze 1970, 29; Kitchen 1986, §321; Török 2008, 325.
- 29 *FHN I*, 57–58.
- 30 *FHN I*, No. 8 col. 21–22; Prieze 1970, 27.
- 31 *FHN I*, No. 9.
- 32 A szövegben az uralkodó nevét nem tüntették fel, és üresen hagyott kartus sem utal személyére.
- 33 Abemayor- vagy Farouk-sztélé. Ritner 2009, No. 125.
- 34 A sztélén ezúttal van kartus, de az uralkodó nevét nem írták bele.
- 35 Ritner 2009, No. 126.
- 36 Kitchen 1986, §316; Dodson 2012, 136.
- 37 Kitchen 1986, §311.
- 38 *FHN I*, No. 9, 74–75; Kitchen 1986, §324.
- 39 *FHN I*, No. 9, 66; Kitchen 1986, §324; Morkot 2000, 182.
- 40 *FHN I*, No. 9, 3.
- 41 *FHN I*, No. 9, 3, 20. Az utóbbi sor említi Tefnakht memphiszi papi címét mint Ptah *szem*-papja.
- 42 Asszíria nyugati expanziójához: Tadmor 1966; Grayson 1992.
- 43 A Kalhuból (ma: Nimrud) előkerült ún. borlisták igazolják, hogy nemcsak egyiptomi írnokok, de kusita lovászok is tartózkodtak az asszír királyi udvarban legkésőbb a Kr. e. 730-as évek közepétől kezdődően. Mivel az asszír hadsereg számára létfontosságú volt a *kusita* típusú ló, amelyet kifejezetten a harcikocsizó egységek számára szerzett be a birodalmi adminisztráció, elképzelhető, hogy III. Tukultī-apil-Ešarra és Piankhi uralkodása alatt jó viszony volt a két állam, Asszíria és Kús között.
- 44 Frankenstein 1979, 275.
- 45 Ma már nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy Asszíriának a Kr. e. 8. század második felében még nem voltak területszerző szándékai Alsó-Egyiptomban: Grayson 1981. Az asszír uralkodók csak azt akarták megakadályozni, hogy a kettős királyság katonai támogatást tudjon nyújtani a közel-keleti államoknak.
- 46 *FHN I*, No. 9 126–144. Tefnakht behódolása az első kusita–szaiszi háború egyik sokat idézett epizódja. Ehhez: Kahn 2006, 45–61.
- 47 *FHN I*, No. 9 153–155.
- 48 Ún. megemlékező skarabeusza: *FHN I*, No. 14; Ritner 2009, No. 148.
- 49 Ritner 2009, No. 131–135.
- 50 Redford 1985, 8.
- 51 Kitchen 1986, §340; Redford 1985, 8; Dodson 2012, 154.
- 52 Leahy 1985, 201.
- 53 Az Ézs 20:1 arról tudósít, hogy a hadjáratot valójában a *turtánu*, a fővezér vezette.
- 54 A hadjárat és a hozzá köthető események legrészletesebb leírása az ún. Nagy Díszfeliratban (90–112) olvasható: Fuchs 1993, 219–222.
- 55 Spalinger 1973, 95–101.
- 56 Sepesz-Ré Tefnakht neve egy másik emlékművön, az ún. Athénsztélén is szerepel. A feliratot Sepesz-Ré Tefnakht szerint keltezték a 8. uralkodási évre. Emiatt feltételezhető, hogy Tefnakht, Piankhi riválisa, veresége után királyi címetet vett fel. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a két Tefnakht személyének azonosságát vitatható. Perdu 2002, 1215–1244.
- 57 Az ún. Michaelides-sztélé. Yoyotte 1971, 37–40; Kahn 2007, 143.
- 58 Jansen-Winkel 2007, 375; Ritner 2009, No. 138; Kahn 2007, 148.
- 59 Az asszír forrásokban *Šilkanni*. Weidner 1941, 42–43; Albright 1956, 24–25; Tadmor 1966, 92.
- 60 *Annales 123*: Fuchs 1993, 110.
- 61 Török 1997, 166–167; Hoffmeier 2003, 226.
- 62 Jansen-Winkel 2009, 29.
- 63 Jansen-Winkel 2009, 28.
- 64 Jansen-Winkel 2009, 29; Ritner 2009, No. 149.
- 65 Kitchen 1986, §340; Dodson 2012, 155.
- 66 A megváltozott politikai körülmények miatt elképzelhető, hogy Sabakonak egy időre sikerült megszüntetnie a líbiai korban örökletessé vált címetet. Ritner 2009, 497. Mivel az adományozó Bakenamun titulusok nélkül jelenik meg a sztélén, nem tudjuk, hogy pontosan ki volt.
- 67 Kitchen 1986, §344; Török 1997, 168; Morkot 2000, 237; Dodson 2012, 160.
- 68 Kitchen 1986, §344; Török 1997, 168. Morkot elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Haremakhetet Taharko jelölte ki Amun főpapjának: Morkot 2000, 218.
- 69 Török 1997, 168.
- 70 *FHN I*, No. 12.
- 71 Lichtheim 2006, 51 skk.
- 72 A sokáig elfogadott álláspont szerint az feltételezték, hogy a mű az Óbirodalom idején jött létre – miként arra a feliratban is utalás

történi. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a *Memphiszi teológia* Sabako uralkodása idején keletkezett, és szándékosan bűjtették óbirodalmi köntösbe, hogy tekintélyét emeljék: Assmann 2003, 346.

73 A kusita dinasztia elhivatottságára mint a hagyományos egyiptomi kultúra védelmezője utalhat Piankhi is győzelmi stéléjén. A fel-

irat 150–152. sorában arról olvashatunk, hogy Piankhi palotájába csak Nimlot léphetett be, mert a többiek tisztátalanok és halevők voltak.

74 *FHN* I, No. 14 5–6.

75 A Sabako és Sebitko közötti hatalommegosztás lehetőségére egy következő tanulmányomban részletesen vissza fogok térni.

Bibliográfia

- Albright, W. F. 1956. „Further Light on Synchronisms between Egypt and Asia in the Period 935–685 B.C.”: *Bulletin of the American Schools for Oriental Research* 141, 23–27.
- Assmann, J. 2003. *The Mind of Egypt*. Cambridge, MA.
- Ayad, M. 2009. *God's Wife, God's Servant: The God's Wife of Amun (c. 740–525 BC)*. London – New York.
- Dodson, A. 2012. *Afterglow of Empire: Egypt from the Fall of the New Kingdom to the Saite Renaissance*. Cairo – New York.
- FHN* I – Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török, L. (szerk.): *Fontes Historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD. vol. I: From the Eighth to Mid-Fifth Century BC*. Bergen, 1994.
- Frankenstein, S. 1979. „The Phoenicians and the Far West: A Function of Neo-Assyrian Imperialism”: M. T. Larsen (szerk.): *Power and Propaganda*. Copenhagen, 263–293.
- Fuchs, A. 1993. *Die Inschriften Sargons II aus Khorsabad*. Göttingen.
- Grayson, A. K. 1981. „Assyria's Foreign Policy in Relation to Egypt in the Eight and Seventh Centuries, B.C.”: *Journal of the Society of the Study of Egyptian Antiquities* 11, 85–88.
- Hoffmeier, J. K. 2003. „Egypt's Role in the Events of 701 B.C. in Jerusalem”: A. G. Vaughn – A. E. Killebrew (szerk.): *Jerusalem in Bible and Archaeology – The First Temple Period*. SBL Symposium Series 18. Atlanta, 219–234.
- Jansen-Winkel, K. 2007. *Inschriften der Spätzeit, Teil II: Die 22.–24. Dynastie*. Wiesbaden.
- Jansen-Winkel, K. 2009. *Inschriften der Spätzeit, Teil III: Die 25. Dynastie*. Wiesbaden.
- Kahn, D. 2007. „The Transition from Libyan to Nubian Rule in Egypt: Revisiting the Reign of Tefnakht”: G. P. F. Broekman – R. J. Demarée – O. E. Kaper (szerk.): *The Libyan Period in Egypt – Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. Leuven, 139–148.
- Kitchen, K. A. 1986. *The Third Intermediate Period in Egypt*. Warminster.
- Leahy, A. 1984. „Death by Fire in Ancient Egypt”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27, 199–206.
- Leclant, J. 1963. „Kashta, pharaon en Egypte”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 90, 74–81.
- Lichtheim, M. 1996. *Ancient Egyptian Literature, vol. 1: The Old and Middle Kingdoms*. Berkeley.
- Morkot, R. G. 2000. *The Black Pharaohs: Egypt's African Rulers*. London.
- Perdu, O. 2002. „De Stéphinates à Nécho ou les débuts de la XXVIe Dynastie”: *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, 1215–1244.
- Priese, K.-H. 1970. „Der Beginn der kuschitischen Herrschaft in Ägypten”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 98, 16–32.
- Redford, D. B. 1985. „Sais and the Kushite Invasions of Egypt”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 22, 5–15.
- Ritner, R. K. 2009. *The Libyan Anarchy: Inscriptions from Egypt's Third Intermediate Period*. Writings from the Ancient World 21. Atlanta.
- Spalinger, A. J. 1973. „The Year 712 B.C. and Its Implications for Egyptian History”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 10, 95–101.
- Tadmor, H. 1966. „Philistia under Assyrian Rule”: *Biblical Archaeologist* 29, 86–102.
- Török, L. 1997. *The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Leiden–Boston.
- Török, L. 2008. *Between Two Worlds: The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500*. Leiden.
- Vinogradov, A. K. 1999. „[...] Their Brother, the Chieftain, the Son of Re', Alara [...]?”: *Cahier de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 20, 81–94.
- Weidner, E. F. 1941. „Šilkan(he)ni, König von Mušri, ein Zeitgosse Sargons II.”: *Archiv für Orientforschung* 14, 40–53.
- Yoyotte, J. 1971. „Notes et documents pour servir à l'histoire de Tanis”: *Kémi* 21, 37–40.